

Bitlis Kırsal Mimarisinde Tarihi Dokusunu Koruyan Bir Örneklem: Arıdağ (Kültik) Somut Kültürel Mirası

An Example Preserving Its Historical Texture in Bitlis Rural Architecture: Arıdağ (Kültik) Tangible Cultural Heritage

Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR

Assoc. Prof. Dr., Batman University, Department of Science and Literature, Batman, Türkiye
Doç. Dr., Batman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Batman, Türkiye
Orcid: 0000-0001-7047-2212, hazalceylanoturker@gmail.com

Article Information/Makale Bilgisi

Cite as/Atıf: Author Surname, N. (2025). An Example Preserving Its Historical Texture in Bitlis Rural Architecture: Arıdağ (Kültik) Tangible Cultural Heritage. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, Special Issue, 281-292
Yazar Soyadı, A. (2025). Bitlis Kırsal Mimarisinde Tarihi Dokusunu Koruyan Bir Örneklem: Arıdağ (Kültik) Somut Kültürel Mirası. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı, 281-292

Article Types / Makale Türü: Research Article/Araştırma Makalesi

Received/Geliş Tarihi: April 15, 2025/15 Nisan 2025

Accepted/Kabul Tarihi: October 6, 2025/6 Ekim 2025

Published/Yayın Tarihi: October 2025/Ekim 2025

Pub Date Season/Yayın Sezonu: October/Ekim

Issue/Sayı: Special Issue/Özel Sayı

Pages/Sayfa: 281-292

Plagiarism/İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software./ Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Published by/Yayıncı: Van Yüzüncü Yıl University of Social Sciences Institute/Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ethical Statement/Etik Beyan: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited/Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Hazal Ceylan ÖZTÜRKER DEMİR).

Conflict of Interest/Çıkar Beyanı

There are no conflicts of interest./Bu çalışma kapsamında herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile çıkar çatışması yoktur.

Declaration of Authors' Contribution/Yazarların Katkı Oran Beyanı

This article has one author and the contribution rate of the author is 100 %/Bu makale tek yazarlıdır ve yazarın katkı oranı yüzde 100'dür.

Copyright & License/Telif Hakkı ve Lisans: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0./Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır

Öz

Bitlis, Anadolu tarihi kentler içerisinde kadim geçmişi ve stratejik konumu ile kesintisiz bir yerleşimin izlerinin takip edilebildiği önemli bir coğrafyayı işaret etmektedir. Coğrafi özellikleri, önemli tarihi yolların kilit noktasında yer alması ve verimli toprakları ile Van Gölü Havzası tarihi kentleri içerisinde ayrıcalıklı bir öneme sahiptir. Birçok medeniyete ve inanca ait tarihi yapıların günümüze kadar ulaştığı kentte, kent merkezinden kırsala kadar pek çok tarihi eser varlığını korumaktadır. Adeta şehrin geçirdiği kent fizyonomilerinin birer şahidi olan tarihi yapılar, her geçen gün sayıları artan bilimsel araştırmalar ile gün yüzüne çıkmaktadır. Bitlis kent merkezi ile yapılan kıymetli bilimsel çalışmaların sayısı bir hayli fazla ve son derece faydalıdır. Buna rağmen Bitlis kırsalındaki bilimsel çalışmaların sayısı oldukça azdır. Oysaki kentleşme serüveninde adeta devirleri aşan bölgesel sanat üsluplarının okunmasında kırsal mimari oldukça önemlidir.

Bu minvalde, Bitlis kent merkezine 19 km. mesafede bulunan Arıdağ (Kultik) köyünde titizlikle yürütülen yüzey araştırmasında daha önce tescilli olmayan ve hiçbir yayına konu edilmemiş tarihi somut kültür varlıklarının tespiti yapılmıştır. Arazi çalışmasında yüce gönüllü köy halkı ile röportajlar yapılmış, tarihi yapıların ayrıntılı fotoğraf çekimleri ve çizimleri gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ayrıntıları ile yer verdiğimiz 2 köprü, 1 çeşme ve 1 cami (eski kilise) Bitlis kırsal mimarisinde orijinal tarihi dokusunu koruyan örnekler olması açısından oldukça önemlidir. Tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir yerleşmeye ev sahibi olan Arıdağ'da katalog bölümüne konu edilmiş anıtsal mimari eserler dışında, çok sayıda tarihi dokusunu koruyan sivil mimari örnekleri de tespit edilmiştir. Fakat sınırlılık prensibi göz önünde tutularak bu çalışmaya dâhil edilmemiştir. Çalışmanın yegâne amacı, yeni tespit edilen somut kültür varlıklarının bilimsel literatüre kazandırılmasıdır.

Anahtar Kelimeler:

Bitlis, Arıdağ, Kilise, Cami, Çeşme, Köprü.

Abstract

Bitlis, with its ancient past and strategic location among the historical cities of Anatolia, indicates an important geography where traces of an uninterrupted settlement can be followed. With its geographical features, being located at the key point of important historical roads and its fertile lands, it has a special importance among the historical cities of Lake Van basin. In the city where historical structures belonging to many civilizations and beliefs have survived to the present day, many historical artifacts from the city center to the countryside preserve their existence. Historical structures, which are almost witnesses to the urban physiognomies that the city has undergone, are coming to light with increasing numbers of scientific researches every passing day. The number of valuable scientific studies conducted with Bitlis city center is quite high and extremely useful. However, the number of scientific studies in rural Bitlis is quite low. However, rural architecture is quite important in reading regional art styles that have almost transcended eras in the urbanization adventure.

In this context, in the meticulously conducted surface research in Arıdağ (Kultik) village, located 19 km. from Bitlis city center, historical tangible cultural assets that were not previously registered and were not the subject of any publication were identified. During the fieldwork, interviews were conducted with generous villagers, and detailed photographs and drawings of historical structures were made. The 2 bridges, 1 fountain and 1 mosque (old church) that we have included in detail in the catalog section are very important in terms of being examples of Bitlis rural architecture that preserve their original historical texture. In addition to the monumental architectural works that are the subject of the catalog section, many examples of civil architecture that preserve their historical texture were also identified in Arıdağ, which has hosted an uninterrupted settlement throughout history. However, they were not included in this study due to the principle of limitation. The sole purpose of the study is to contribute newly identified tangible cultural assets to scientific literature.

Keywords: Bitlis, Arıdağ, Church, Mosque, Fountain, Bridge

Giriş

Anadolu, insanoğlunun kentleşme serüveninin mihenk taşıını oluşturan ve kesintisiz bir yerleşmenin gözler önüne serildiği zengin bir coğrafyayı işaret etmektedir. Stratejik noktalara, yerleşim avantajları göz önüne alınarak kurulan pek çok kent ve süreç içerisinde inşa edilmiş somut kültür varlıkları ise, adeta bahse konu olan kentleşme serüveninin şahitleri niteliğinde günümüze ulaşmış birinci derece tarihi vesikalardır. Anadolu kentleşmesi içerisinde bilhassa Doğu Anadolu bölgesi tarihi kentleri özelinde Bitlis, kesintisiz yerleşimin tarihsel seyir ile doğru orantılı ilerlediğini gözler önüne seren ve kentin geçirdiği tarihi periyodların, kentsel mimari yansımalarıyla sağlamasının yapılabildiği bir örneklem olarak ayrıcalıklı bir öneme sahiptir (Arık, 1971; Öztürker Demir, 2023b; Tokat, 2024).

Doğu Anadolu tarihi kentleri içerisinde, geçilmesi zor ve kilit bir noktada yer alan Bitlis, kentleşmenin erken evrelerinde El Cezire düzlükleri olarak tanımlanan bölgeyi Doğu Anadolu'nun yüksek platolarına bağlayan zorlu bir geçiş koridorunu oluşturmaktadır (Tokat, 2025a). El Cezire düzlüklerini, Kafkasya ve İran'a vardırmasının yanında, Güneydoğu ve Doğu bölgeleri arasında sınır pozisyonundaki şehir coğrafi olarak stratejik ve jeopolitik öneme sahiptir (Öztürk ve Belli, 2013, s. 117; Oğuzoğlu, 2019, s. 183; Öztürker Demir, 2023a, s. 788; Öztürker ve Tokat, 2024, s.285, Tokat, 2025b). Kentin ne zaman kurulduğu ile ilgili kesin bir bilimsel veriye henüz ulaşılamamıştır. Anadolu tarihi kentleri için ortak bir söylem olarak Bitlis, Büyük İskender tarafından kale ve çevresinde kurulmuştur (Bitlisi, 2024, s. 372). Bu haliyle Büyük İskender'in komutanına kale ve çevresinde bir kent kurdurması rivayet edilmiştir. Bitlis ile ilgili yapılan bilimsel yayınlarda bu bilgi ile paralel bir bilgi sunmakta ve kentin isminin menşeyini de bu bilgiyle ilişkilendirmektedir. Fakat bu bilginin doğruluğunu kanıtlayan bilimsel kanıt yoktur (Pektaş, 2001, s.4; Uluçam, 2002, s.13; Arıncı, 2007, s.748; Aylar, 2019, s.81; Şen, 2018a; Tekin, 2021, s.148; Köhler, 1989, s.25; Aytüre ve Şen, 2021, s.26 ; Keleş, 2013, s.287; Mandacı, 2019, s.13).

Tarihsel süreç içerisinde kentin dinamiklerini değiştiren önemli tarihi dönem 641 senesinde gerçekleşmiş ve İyaz Bin Ganem tarafından kent, İslam hâkimiyetine girmiştir (Sebeos, 1904, s.133; Grousset, 2006, s.288; İbnü'l Esir, 1991a, s.489). Bu tarihten itibaren Arap ve Bizans hakimiyetinde gidip gelen kent, Emeviler zamanında El Cezire, Abbasiler zamanında Mervanilerin idaresi altında yönetilmiştir (Artsruni, 1985; İbnü'l Esir, 1991b). Mervaniler döneminde Bizans ile sınır kent pozisyonunda olan Bitlis stratejik özellikleri ile ayrıcalıklı bir öneme sahip olmuştur (Bar Hebraeus, 1976, s.178; İbnü'l Ezrak, 1990, s.70; Ripper, 2012). 11. yüzyıldan itibaren sırasıyla Dilmaçoğullarının, Ahlatşahlar, Eyyubilerin idaresine geçmesiyle kent, Türk hâkimiyetine girmiştir (İbnü'l Esir, 1991c, s.439, 440; Sevim, 1994, s.301; Merçil, 2013, s.236). Anadolu Selçuklunun önemli hükümdarı Alâeddin Keykubad zamanında hâkimiyet sahasına dâhil edilen kent, 1220-1650 yıllarında Şerefhanların idaresinde kalmıştır. Şerefhanlar, kentteki imar faaliyetleri ile Bitlis kent fizyonomisine sayısız katkıda bulunmuştur. Bitlis de Osmanlı hakimiyeti 1534 senesinde gerçekleşmiş, Kanuni Sultan Süleyman Döneminde padişahlık merkezinden seçilen yerel beyler tarafından idare edilmiş ve 1879 senesinde vilayet pozisyonuna geçmiştir (Uluçam, 2002, s.14-15; Arık, 1971, s.7-8; Yaşa, 1992, s.14; Tuncel, 1992, s.226; Pektaş, 2001, s.4-5; Şen, 2018a, s.150; Öztürker Demir, 2022, s.1011; Öztürker ve Tokat, 2024, s.285).

Ana hatlarıyla önemli tarihi periyodlarına değinilen Bitlis, tüm bu tarihsel ve kültürel zenginliğin mirasçısı pozisyonunda önemli bir kent olma niteliğini korumaktadır. Kent merkezinden kırsala sayısız mimari eseri kendi içerisinde barındırması ve yapılan güncel bilimsel çalışmalar ile hem sanat tarihi açısından kıymetli olan somut kültür varlıklarının tespiti sağlanmakta hem de kentleşme serüvenine dair çok daha fazla bilimsel veriye ulaşılabilmektedir. Bu minvalde çalışmanın konusunu oluşturan Arıdağ (Kültik) Somut Kültürel Mirası, kent merkezi dışında Bitlisin bilinmeyen kırsal mimarisinin önemine vurgu yapmayı hedeflemektedir. Kent merkezine bağlı Arıdağ köyünde yapılan arazi çalışmalarında yeni tespit edilmiş ve daha önce literatürde yer almayan dört somut kültür varlığı detayları ile çalışmada sunulmuştur.

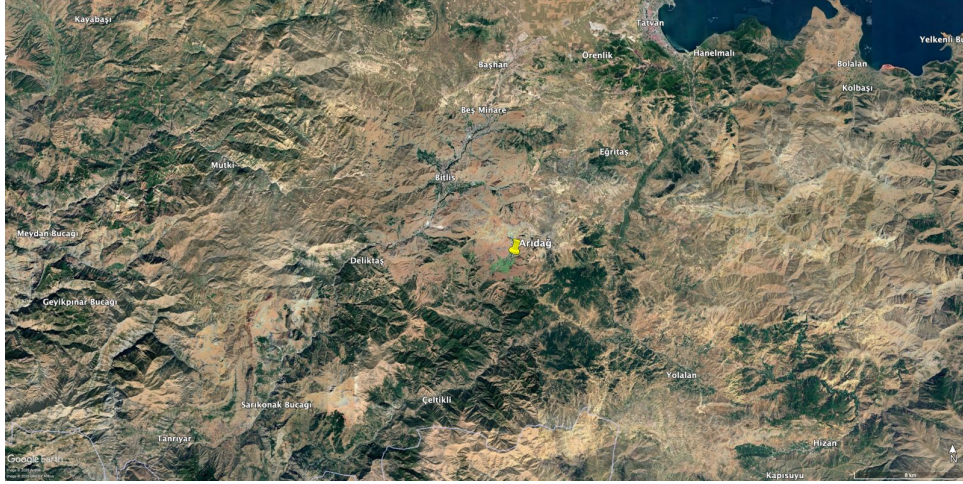
Arıdağ, eski adıyla "Kültik" yerleşiminde tarihi bir cami (eski kilise), iki köprü ve bir çeşme çalışmaya dahil edilmiştir. Bunun yanı sıra yerleşiminde çokça tarihi nitelikte sivil mimari yer almakta fakat konunun sınırlandırılması esas alınarak çalışmada yer verilmemiştir. Arıdağ yerleşimi içerisinde somut kültür varlıklarının topluca ele alınabilmesi ve kentsel bir okuma yapabilmek adına daha önceden bir yayına konu edilmiş olan camiye(eski kilise) plan özellikleri ile kısaca yer verilmiştir¹. Yukarıda bahsi geçen iki köprü ve bir çeşme daha önce hiçbir yayına konu edilmemesi açısından çalışmada yer verilmiştir. Çalışmanın yegâne amacı, daha önce bilinmeyen somut kültür varlıklarının sanat tarihi disiplinine bağlı kalarak uygun metodolojiyle literatüre kazandırmaktır.

¹ Kentsel bir okuma yapabilmek adına daha önceden bir yayına konu edilmiş olan camiye(eski kilise) plan özellikleri ile kısaca yer verilmiştir. Öztürker Demir, H.C. (2023b). Yeni Tespitler Işığında Bitlis'te Kiliseden Camiye Dönüştürülen İki Yapı Örneği: Kireçtaşı Köyü Cami Ve Arıdağ Köyü Cami. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 22(3), 786-801. <https://doi.org/10.21547/jss.1297243>, kaynakça bölümünde ve ilgili alıntılarda belirtilmiştir.

1. Bitlis-Arıdağ (Kultik) ve Tespit Edilen Somut Kültür Varlıkları

Bitlis-Arıdağ (Kultik) yerleşimi, Bitlis İl merkezine 18 km uzaklıkta bulunmaktadır (**Harita 1**). Bitlis-Hizan karayolu üzerinde, yolun kuzeydoğusunda yer almakta ve günümüzde il merkezine bağlı bir köy statüsündedir. Coğrafi olarak bereketli topraklara sahip olması köyün ekonomik finansmanına da katkı sağlamaktadır. Tarihsel süreç içerisinde günümüze tütün yetiştiriciliği ve madencilik önemli geçim kaynaklarını oluşturmaktadır. Bahsi geçen ekonomik kaynakları, köyde sürekli ve kesintisiz bir yerleşime, ekonomik gücün yeterli olması tarihi imar faaliyetlerine de imkân sağlamıştır. Osmanlı Döneminde “1540 (H.947) tarihli tapu tahrir defterine” göre Arıdağ (Kultik) “Karye-i Nefs-i Kultik” geçmekte ve nahiye merkezi niteliğinde bir yerleşimdir (Altunay, 1994, s.159).

Arazi çalışmasında, daha önce tescili olmayan ve bilinmeyen dört tarihi yapı tespit edilmiştir. Köy meydanında yer alan Cami (eski kilise), yine köy meydanında yer alan bir çeşme ve iki köprü, köyün maddi somut kültür varlıkları olarak alt başlıklarda ayrıntıları ile incelenmiştir (**Harita 2**).

Harita 1: Bitlis sınırları içerisinde Arıdağ (Kultik) haritası (Google Earth)

Harita 2: Bitlis sınırları içerisinde Arıdağ (Kultik) ve eserlerin konumlanışı.

1.1. Arıdağ Köyü Çeşmesi

Dönemi : 16-18 yy.

Yapının Tanımı : Bitlis İl merkezine bağlı Arıdağ Köyünde, köy merkezinde Arıdağ köprüsü 2'nin yanında yer alır. Çeşme, bir evin cephesine bitişik inşa edilmiştir. İnşa edildiği arazinin topografik özelliklerine uyumlu bir biçimde ve meyilli bir arazi üzerinde inşa edildiği görülmüştür. Bu haliyle bağımlı çeşmeler grubu içerisinde yer alan çeşme, sokak zemininden düşük koddaki basamaklar ile varılan çeşmenin zemine gönüllü niteliğinde olduğu düşünülmektedir.

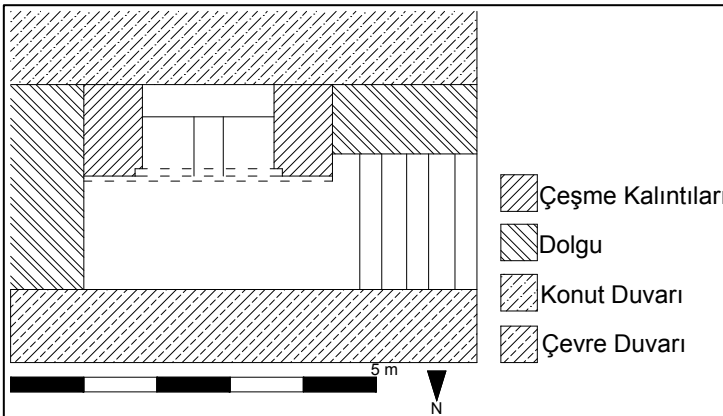

Resim 1: Arıdağ Çeşmesi Genel Görünüm

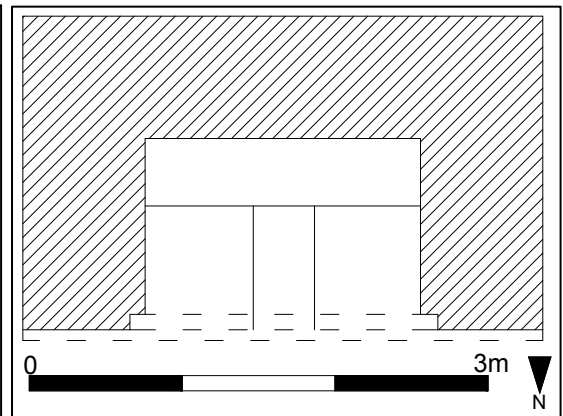

Resim 2: Arıdağ Çeşmesi Cephe Görünüm

Çeşme, 2,20x4,20 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ve arkasında yer alan evin duvarına bitişik inşa edilmiş olup bu haliyle dikey dikdörtgen bir form özelliği sergilemektedir. İç içe geçmiş iki kademeli yarım daire kemer kuruluşu doğrudan ayaklar üzerine oturmaktadır. Kademelendirilmiş kemerli bir kuruluş özelliği ortaya koyan çeşme nişi üstte düz dam ile son bulmaktadır. Çift kemerin kullanım amacının estetik gözükmemesinin dışında yük azaltma gibi statik bir amaca hizmet ettiği de anlaşılmaktadır. Düzgün kesme taşlar ile oluşturulan birinci kemerin genişliği 40 cm iken ikinci kemerin genişliği 15 cm'dir. Çeşme nişi, 1,60 m genişliğe sahip olup hemen önünde yaklaşık 80 cm. genişliğinde bir sekisi mevcuttur. Bu sekinin hemen altında su oluğu yer almaktadır. Çeşmenin hemen önünde yer alan dikdörtgen formlu eyvanın içerisinde, 40x70 cm ölçülerinde bir havuz bölümünün olduğu bu bölümde yer alan gider ile suyun tahliye edildiği tespit edilmiştir. İlk inşa edildiği dönemin özelliklerini koruyan çeşme kemeri sonradan boyanmış ve günümüzde de köy meydan çeşmesi olarak kullanılmaktadır. İnşa malzeme teknik özellikleri incelenen çeşmenin, muntazam kesme taş, kaba yontu ve moloz taş malzeme ile inşa edildiği görülmektedir. Plan özellikleri ve köy meydanında konumlanışı aynı zamanda çamaşırhane fonksiyonuna sahip olabileceğini akla getirmektedir.

Şekil 1: Arıdağ Çeşme Vaziyet Planı

Şekil 2: Arıdağ Çeşme olası orijinal planı

1.2. Arıdağ Köyü Köprü 1

Dönemi : 16-18 yy.

Bulunduğu Yer : Bitlis Merkez/Arıdağ Köyü

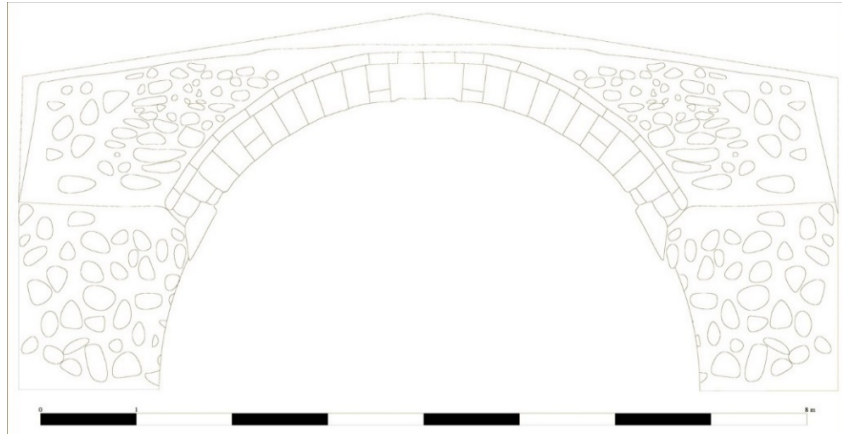
Yapının Tanımı : Bitlis İl merkezine bağlı Arıdağ Köyünde, yer almaktadır. Köprü, sonradan oluşturulmuş beton yolun altında kalmıştır. Mevcut haliyle köprü, üstü düz köprüler plan tipine ait olduğu anlaşılmıştır. Yapı elemanları itibarıyla tek gözlü yuvarlak kemerli bir özellikte doğu- batı yönünde inşa edilen köprü, oldukça sağlam vaziyette günümüze ulaşmıştır.

Köprü ayakları batı yönünden çağdaş bir evin cephe duvarının, doğu yönünde ise istinat duvarı altında kalmıştır. Takribi 10 m döşeme uzunluğuna sahip köprüünün zeminden yüksekliği 6,20 m, kemer açıklığı 6,10 m'dir. Köprü ayakları zemin seviyesinden 1,65 m yükselerek çift kademeli yuvarlak kemer ile son bulmaktadır. Yuvarlak çift kemerli köprü gözünde, içteki 50 cm. genişliğinde üstteki ikinci kemer ise 15 cm'dir. Bu haliyle, çift kademeli kemer kuruluşunun statik bir önlem olarak yük azaltma kemeri işlevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İnşa, malzeme ve teknik özellikleri ile incelenen yapının, moloz taş dolgunun üzerine düzgün kesme taş ile kaplandığı tespit edilmiştir. Köprü ayaklarının son dönem yol çalışmalarında beton ile kapatıldığı görülmektedir. Kitabesi olmayan köprünün plan, inşa ve malzeme teknik özelliklerinden hareketle, 16. yy. - 18 yy. aralığında inşa edilmiş olma olasılığı muhtemeldir.

Resim 3: Arıdağ Köyü Köprü 1 genel görünüm

Şekil 3: Arıdağ Köprü 1 cephe çizimi

1.3. Arıdağ Köyü Köprü 2

Dönemi : 16-18 yy.

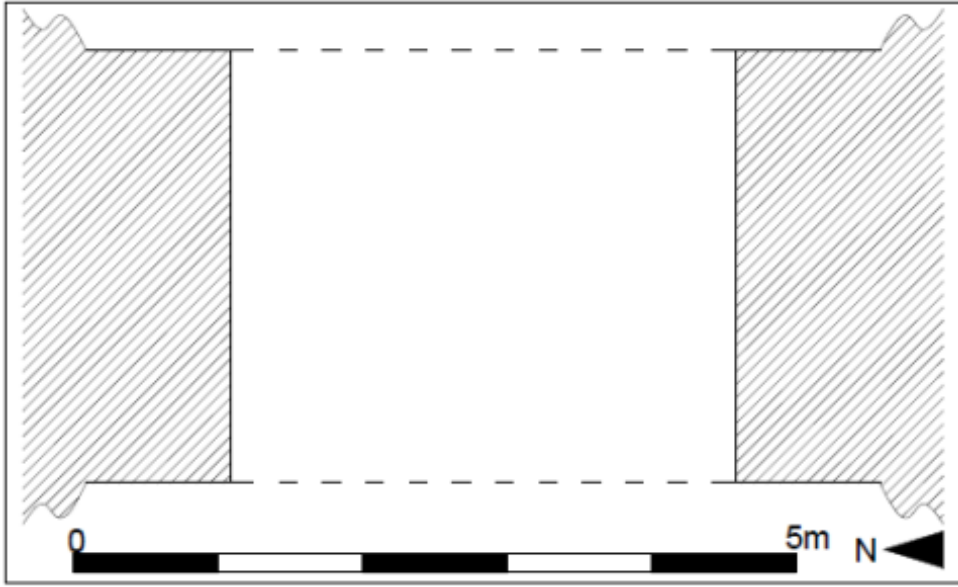
Yapının Tanımı : Arıdağ Köy merkezinde, Arıdağ çeşmesinin güneybatısında yer almaktadır. Köprü, sonradan oluşturulmuş beton yolun altında kalmıştır.

Mevcut haliyle köprü, tek gözlü yuvarlak kemerli bir özellikte doğu- batı yönünde inşa edilmiştir. Köprü ayakları doğu ve batı yönünden asfalt yol çalışması altında kalmıştır. Takribi 5,5 m döşeme uzunluğuna sahip köprünün kemer açıklığı 3,50 m'dir.

Köprü gözünü oluşturan kemer, iki kademeli bir biçimleniş göstermektedir. Ana kemerin ayak genişliği 50 cm olup köprü döşemesinin hemen altında takribi 15 cm genişliğinde ikinci bir yük azaltma kemeri ana kemeri çevrelemektedir. İnşa, malzeme ve teknik özellikleri ile incelenen yapının, moloz taş dolgunun üzerine düzgün kesme taş ile kaplandığı tespit edilmiştir. Köprü ayakları, kemer dönüş seviyesine kadar son dönem yol çalışmalarının altında kalmış vaziyettedir. Kitabesi olmayan köprünün plan, inşa ve malzeme teknik özelliklerinden hareketle, 16. yy.- 18. yy. aralığında inşa edilmiş olma olasılığı yüksektir.

Resim 4: Arıdağ Köyü Köprü 2 genel görünüm

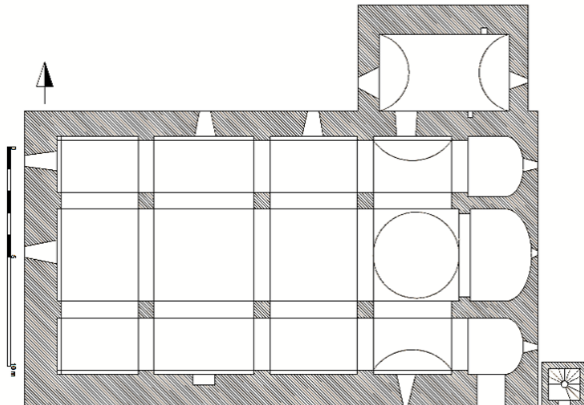

Şekil 4: Arıdağ Köprü 2 vaziyet çizimi

1.4. Arıdağ Köyü Camii

Dönemi : 16 yy.-17 yy.

Yapının Tanımı : Arıdağ Köyünde, köy merkezinde konumlanan yapının, ayrıntılı arazi çalışması sırasında, ilk inşasında kilise işlevinde olan yapının bazı yapısal değişikliklerden sonra yeniden işlevlendirilerek Camii 'ye çevrildiği anlaşılmaktadır. Günümüze oldukça sağlam vaziyette ulaşılmış olan caminin genel planı itibarıyla 24 m x 14 m boyutlarında, doğu-batı aksında ilerleyen bazilikalı tip plan özelliği sergileyen yeniden işlevlendirilmiş bir yapı olduğu anlaşılmaktadır (Öztürker Demir, 2023b, s.793-797).

Şekil 4: Arıdağ Camii Planı (Öztürker Demir 2023b'den)

Resim 5: Arıdağ Camii Genel (Öztürker Demir, 2023b'den)

Caminin günümüzdeki ana girişi 1,30 m giriş açıklığına sahiptir. Yapılan incelemeler neticesinde yapının sonradan oluşturulduğu anlaşılan giriş kapısı güneydoğu yönünde yer almakta ve sivri kemerli bir alınlıkla son bulmaktadır. Yapının yeniden işlevlendirme sürecinde sonradan açılan girişi esasında pastoforium hüccesine sonradan açılmıştır. İç mekân özellikleri ile incelenen yapının, 21,30 x 11 m boyutlarında bazilikal planda, tek apsisli ve üç nefli özellikte inşa edildiği görülmüştür. Harimin kuzey duvarı üzerinde yer verilen basit dikdörtgen bir giriş açıklığı ile tek nefli tonoz örtülü bir şapel veya dua köşesi geçilmektedir. Cami olarak yeniden işlevlendirme aşamasında İslami koşulları sağlaması suretiyle ana plan üzerinde imkânlar dâhilinde müdahale edilerek, sınırlı değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle yapının güneyine bir mihrap nişine yer verilmiştir. Yapının güneydoğusuna ise, kare kaide üzerine yükselen, silindirik gövdeli bir minare inşa edilmiştir. Kilisenin ilk inşasında güneyde olduğunu tahmin ettiğimiz ana giriş kapısı, camiye çevrilme sürecinde doğu bölümüne taşınmıştır. Apsis bölümüne ise bir şadırvan eklenmiş ve sonrasında süs havuzuna çevrilmiştir. Yapının kuzeydoğu yönüne bitişik 6 m x 3 m tek nefli, dikdörtgen planlı ve tonoz örtülü bölüm yeniden işlevlendirilerek, cami içerisinde aktif hizmet veren medrese dersliği olarak tasarlanmış ve kuran kursu eğitimine ayrılmış bir bölüm olarak kullanılmaya devam edilmiştir (Öztürker Demir, 2023b, s.793-797).

Resim 6-7: İç mekândan görünüm (Öztürker Demir 2023b'den).

2. Değerlendirme

Bitlis, Hristiyan ve Müslüman nüfusun birlikte yaşadığı önemli bir kent olma özelliğine sahiptir. Bölgede evvel zaman yaşayan azınlıkların yadigârı Hristiyan mimarisi eserleri günümüze kısmen ulaşmıştır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğunun farklı dinden olan tebaasına karşı hoşgörülü tutumu sayısız kilisenin inşa ve onarımına da olanak sağlayıp günümüze kadar ulaşmasında başlıca dinamik olarak kabul edilmelidir. 20. yüzyılın başlarına kadar bölgede yaşayan gayrimüslim nüfusun göç etmesiyle işlevini kaybetmiş kiliselerin, yeniden işlevlendirilerek cami olarak kullanılması, Anadolu'nun pek çok tarihi kentinde karşılaşılan bir durumdur. Bitlis tarihi kentleşmesi içerisinde bu hoşgörünün ve birlikte yaşamın yadigârı pek çok kilise ve manastır günümüze kadar gerek sağlam gerekse yıkık vaziyette ulaşmıştır. Arşiv kaynaklarında net bir rakama ulaşmanın mümkün olmadığı kentte, Hristiyan mimari eserleri günümüzde de görülebilmektedir (Ertaş, 2017b, s.224-225; Öztürker Demir, 2023b).

Yazılı kaynaklar içerisinde birinci derece tarihi vesika niteliğinde olan Bitlis salnâmeleri ve şer'iyce sicillerinde belirtildiği üzere, seyahatnamelerdeki yazılanlar ile paralel bir ifadeye sahip olarak gayrimüslimlerin kent yaşamında pek çok alanında aktif yer verilmesinin yanı sıra idari görevlerde de ön planda buldukları anlaşılmaktadır. (Ertaş, 2017a, s. 98). Kaynaklarda, eski adı "Kültik", "Ğültik" olarak anılan Arıdağ köyü, 360 hane kadar Ermeni nüfusuna sahip, bereketli topraklara sahip ve refah düzeyi her zaman yüksek tütün, üzüm ve çömlekçilik ile uğraşan bir yerleşim olarak geçmektedir. Payitahtta en düşük hizmetten en yüksek görevlere kadar, hatta önemli şirketler ve elçiliklerde de görev almış olan Kultiklilerin, köy merkezinde "1627" tarihli bir kitabesi olan " S. Kevork Kilisesi" yer almaktadır (Nişanyan, 2024, s.684-685).

Kaynaklarda bahsi geçen fakat daha önce tespit edilememiş olan S. Kevork Kilisesi, yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiş ve kiliseden camiye çevrildiği anlaşılacak bilimsel bir makalede ayrıntıları ile değerlendirilmiştir. Yapı bazilikal planda, üç nefli ve içten dairesel dış cepheden düz apsisli olarak inşa edilmiştir. Kiliseden camiye çevrilme aşamalarında ana plan üzerinde oldukça sınırlı uygulama yapılmıştır. Plan özellikleri ile Bitlis-Yumurtatepe Paşşin Kilisesi ile benzerlik göstermektedir (Öztürker Demir, 2022, s.1022).

Anıtsal dini yapılar grubunda kilise ve camilerde değişen siyasi ve sosyal şartlara göre nüfus kaybeden yapıların yeniden işlevlendirilmesi Anadolu ve Anadolu dışı örneklerde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Bilimsel yayınlar sadece İstanbul'da 40 adet yapının eski kiliseden camiye çevrilmiş yapıların yeniden işlevlendirilerek kullanılmaya devam ettiğini belirtmektedir (Eyice,

1986, s.279-290). Bitlis kentinde benzer bir öyküye sahip olarak kiliseden camiye çevrilerek yeniden işlev kazandırılmış kullanılmaya devam edilen tarihi yapılar olduğu bilinmektedir. Tatvan Şahmıran'da yer alan kilise ve Kireçtaşı cami benzer bir biçimde kiliseden camiye çevrilerek aktif olarak kullanılmaya devam eden tarihi yapılarıdır (Uluçam, 2002, s.298; Thierry, 1986, s.817; Öztürker Demir, 2023b, s.793-797). Bununla birlikte yakın bölgede yer alan Muşta da benzer şekilde kiliseden camiye dönüştürülen yapıların varlığı tespit edilmiştir (Şen, 2020a, s.487-516).

Arıdağ köyünde su mimarisi içerisinde yer alan bir diğer yeni tespit ise tarihi Arıdağ Köyü Çeşmesi'dir. Anadolu'da Türk hâkimiyeti ve sonrasında sayısız çeşme inşaatı yapılmıştır. Erken tarihli örneklerden olan 1271 tarihli Sivas Gök Medresesi Çeşmesi ve 1291 tarihli Erzurum Hatuniye Medresesi Çeşmeleri ilk örnekler olması açısından önem teşkil etmektedir (Önge, 1997, s.11-12).

Köy meydanında, caminin hemen karşısında yer alan Arıdağ çeşmesi bir evin duvarına bitişik inşa edilmiş bağımlı çeşmeler grubuna girmektedir. Konumu itibari ile meydan çeşmesi olarak nitelendirmek mümkündür. İnşa edildiği arazinin topografik özelliklerine uyumlu bir biçimde ve meyilli bir arazi üzerinde, sokak zemininden düşük kotta inşa edildiği görülmüştür. Çeşme, 2.20x4.20 m ölçülerinde olup bu haliyle dikey dikdörtgen bir form özelliği sergilemektedir. Çift kemerli bir kuruluş özelliğine sahip olan çeşmede herhangi bir kitabe veya tarih ibaresine rastlanmamıştır. Ancak nişinin derin bir eyvan şeklinde düzenlenmiş olmasının yanı sıra kırsalda yer alması gibi durumlar dikkate alındığında bu yapının hem çeşme hem de çamaşırhane olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini arttırmaktadır. Çünkü yakın coğrafya da benzer şekilde inşa edilmiş çamaşırhaneli çeşmelerin varlığı bilinmektedir. Kırsalda yer alan bu tür çeşmelerde yün, yorgan, yatak v.b. eşyaların mahremiyete uygun bir ortamda yıkanmaları sağlanmıştır (Doğru ve Coşkun, 2023, s. 20; Şen, 2018a, s.189; Şen, 2020b, s. 347; Şen, 2020, s.134-135).

Ş. Öztürk'ün, "Bitlis Su Mimarisi" adlı eserinde, benzer örneklerini topluca değerlendirdiği çeşmelere baktığımızda yeni tespit ettiğimiz Arıdağ (Kultik) çeşmesi, bölgesel bir üslubun varlığına işaret etmektedir.

Bitlis kent merkezinde yer alan Han çeşmesi, Şeyh Tahiri Gürgani Çeşmesi, Atlar ve Sütlü Çeşmesi, Arıdağ Çeşmesi benzerlik göstererek bir evin duvarı ya da bahçe duvarına bitişik inşa edilmiş bağımlı çeşmeler grubunda yer almaktadır. Anadolu çeşme mimarisi içerisinde çokça tercih edilemeyen çift kemerli çeşme kuruluşları Arıdağ (Kultik) Çeşmesi'nde ve Bitlis merkezde yer alan Müftüler Evi Çeşmesi, Sinan Bey Çeşmesi, Han Çeşmesi ve Koç Çeşmesi'nde karşımıza çıkmaktadır. Fakat bahsi geçen çeşme örnekleri sivri kemerli bir kuruluş özelliği sergilerken, Arıdağ Çeşmesi'nde yuvarlak kemerli bir kuruluş özelliği dikkati çekmektedir. Bu haliyle Bitlis'te nadir rastlanan yuvarlak çift kemerli kuruluşu ile Sütlü ve Atlar Çeşmesi ile benzerlik göstermektedir (Öztürk, 2004, s.117-119).

Anadolu örneklerini incelediğimiz bağımlı çeşmeler grubunda Kayseri Talas Hacı Ahmet Ağa Çeşmesi, Talas Esma Hanım çeşmesi Talas Salih Ağa çeşmeleri (Yerli, 2022, s.983) , Ordu Ulubey Bekir/Dilaver çeşmesi (Acar, 134-138) , Erzincan Kemaliye Adak Köyü Çeşmesi, Bekir Ağa Çeşmesi, Hacı Ömer Ağa Çeşmesi, Usta Yusuf çeşmesi (Naldan,2019,s.528), Uşak Aktaş Köyiçi Çeşmesi, Belkaya Köyü Orta Çeşme, Mesudiye Köyü İmam Çeşmesi (Acar, 2018, s.165), İzmir Kokluca II no'lu Çeşme (Uçar, 2020, s.340), Diyarbakır Ziya Gökalp Çeşmesi (Yeşilbaş,2011,s.539) bir evin cephesine bitişik inşa edilmiş ve yuvarlak kemerli bir kuruluş göstermesi açısından benzerlik göstermektedir.

Yine bağımlı çeşmeler grubuna dahil olan Kastamonu İnebolu Hamidiye Cami Çeşmesi, Derviş Zade Hacı Mustafa Çeşmesi (Çerkez, 2005, s.149), Diyarbakır Arap Şeyh Camisi (Yeşilbaş, 2010, s.51-57), Sultan Şuca Çeşmesi, Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi, Behram Paşa Cami Çeşmesi Kavas-ı Sagir Çeşmesi, Hanzade Cami Çeşmesi (Yeşilbaş, 2012, s.474), Paşacık Köyü Çamaşırhane Çeşmesi, Uşak Kızılhisar Köyü Eski Cami Çeşmesi, (Acar, 2020, s.16-17), Kayseri Tavlusun Akçakaya Yatak Çeşmesi (Tali, 2014, s.544), Malatya Arapgir Halifegillerin Çeşmesi (Şen, 2018b, s.166), Ürgüp Gez Çeşmesi, Pancarcı Çeşmesi, Davut Ağa Çeşmesi, Temenni Çeşmesi (Sözlü-Allak, 2019, 131) benzer örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan yüzey araştırmasında, Arıdağ'da (Kultik) daha önceden bilinmeyen iki köprü tespit edilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde köprüler ortak bir amaca hizmet etmek için inşa edilmiştir. Köprüler, aralarında çukur, su, arazi, vadi, yol gibi doğal engellerin bulunduğu stratejik noktalarda, iki yakayı birleştirerek ve geçişe imkân sağlayabilmek için inşa edilmiş kâgir, ahşap, asma yahut ayaklı yapılarıdır (Arseven, 1965, s.1127; Ödekan, 1997, s.1054; Sözen ve Tanyeli, 1996, s.137; Hasol, 2008, s.280)

Her iki köprüde ortak bir kuruluş özelliği göstermektedir. Doğu-batı yönünde planlanmış köprüler, tek gözlü ve yarım daire kemerli plan tipinde inşa edilmiştir. Günümüzde her iki köprüde çağdaş asfalt yol altında kalmış vaziyettedir. Bu sebeple köprü formları için yolu eğimli ya da düz formda tasnif etmek sağlıklı olmayacaktır. Köprü mimarisindeki genel prensip köprü'nün iki ayağının oturduğu kıyılar arasında seviye farkı çok değilse yolu düz köprülerin tercih edilmesidir. Bu sebeple Arıdağ Köprü 1 eğimli olma ihtimali net olmasa da Arıdağ Köprü 2 tek gözlü, yuvarlak kemerli ve yolu düz bir plan özelliği sergilemektedir. Tablisesine ve kemer formuna benzer şekilde inşa edilmiş yapı örneklerine yakın bölgede rastlanmaktadır (Şen, 2019, s.540).

İnşa, malzeme ve teknik özellikleri ile incelenen yapının, moloz taş dolgunun üzerine düzgün kesme taş ile kaplandığı tespit edilmiştir. Kitabesi olmayan köprülerin plan, inşa ve malzeme teknik özelliklerinden hareketle 16. yy.- 18. yy. aralığında inşa edilmiş olma olasılığı muhtemeldir.

Coğrafi koşullarından kaynaklı olarak Bitlis kenti gerek kent merkezinde gerekse kırsal mimarisinde çok fazla köprü mimarisine ait örnekleri içerisinde barındırmaktadır. Katalog bölümünde ayrıntıları ile incelediğimiz Arıdağ Köprü 1 ve Arıdağ Köprü 2 tek gözlü, yuvarlak kemerli plan tipiyle Bitlis'te yer alan köprüler ile ortak bir biçimleniş özelliği ortaya koymaktadır. Bu köprüler, Alemdar Köprüsü, Hizan Kuşluk Köprüsü, Tatvan Obuz Köprüsü, Bitlis Destumi Köprüsü, Germik Köprüsü, Bitlis Aşağı Kale Köprüsü'dür. Anadolu örneklerine ise Bursa Geçit Köprü, Van Şeytan Köprü, Konya Ala Köprüsü, Muş Varto Köprüsü gösterilebilir (Öztürk, 2004, s.98-99). Öztürk (2004), çalışmasında Arıdağ Köprüsüne değinmiş, kaynaklarda geçen fakat günümüze ulaşmamış köprüler bölümünde yer vermiştir (Öztürk, 2004, s.82). Hali hazırda devam eden Yüzey Araştırmaları sırasında bölge ayrıntıları ile taranmış ve bahsi geçen köprü ve bir diğer köprünün tespiti yapılmıştır.

Tek gözlü yarım daire kemerli köprü plan tipi erken tarihlerden itibaren sevilerek kullanılmıştır. Kayseri Tekgöz Köprüsü, Ermenek Görmel Köprüsü (Çulpan, 2002, s.215), Diyarbakır Çüngüş Köprüsü, Üçlü Köprü II, İskele Köprüsü, Yiğityolu Köprüsü, Hüseyin Ağa Köprüsü, Koki Köprüsü, Gabon Köprüsü (Yıldız, 2016, s.428), Batman Pisyar Köprüsü (Tokat ve Göngör, 2017, s.74), Uşak Karahasan Köprüsü, Buğdaylı Köprüsü, Çevreköy Eski Köprüsü, Eşme Büyükköy Köprüsü (Acar, 2016, s.38) Anadolu örnekleri arasındadır.

Çalışmaya dahil edilen mimari eserlerin kronolojik tahminleri, kitabesi olamaması ve daha önce hiçbir kaynakta yer verilmemesi sebebi ile çağdaşları ve inşa malzeme teknik özellikleri esas alınması neticesinde takribi olarak 16.-18. yüzyıllar arasına işaret ederek yapılmıştır.

Sonuç

Sonuç olarak Bitlis merkeze yakın bir köy niteliğinde olan Arıdağ (Kultik), tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir yerleşime sahne olmuş tarihi geçmişi olan kırsal bir yerleşimdir. Arıdağ'ın gerek Bitlis kent merkezine yakınlığı gerekse elverişli toprakları ve tarım, madencilik, tütüncülük gibi uğraşlara sahip yetenekli, refah seviyesi yüksek halkı geçmişten günümüze imar faaliyetlerine önem vermiştir. Osmanlı döneminde nahiye merkezi pozisyonunda olan yerleşimde, kentleşmenin önemli bileşenleri olan köy meydanında yer alan dini imaret, bir köy çeşmesi, ulaşımı imkânı kılan iki köprü, topografyaya uygun ilerleyen ve sırt sırta vermiş sayısız tarihi eviyle bir bütün olarak değerlendirildiğinde belki de bilinmeyen tarihi Bitlis kırsal mimarisinin korunduğu nitelikli bir örneklem olarak dikkat çekicidir.

Özellikle kentleşme prensiplerini takip edebileceğimiz yegâne unsur bahsi geçen yapıların birbiriyle olan konum ilişkisidir. Yerleşimin merkez noktasında birlikte yaşamın güzel yadigârı olan bir kilise sonrasında köy halkının ihtiyacı doğrultusunda camiye çevrilmiştir. Caminin hemen karşısında yer alan çeşme ve iki tarihi köprü kırsal mimarinin çekirdeğini oluşturmaktadır. Sivil mimari de bu aksta gelişim göstermiştir. Tarihi çeşmeye örülen yığma duvar sonradan oluşturulmuş minimal bir eyvan gibi tasarlanmış olsa da yerinde ayrıntıları ile incelenen çeşmenin bağımlı çeşmeler grubunda inşa edilmiş tarihi bir çeşme olduğu anlaşılmıştır. Köprüler tek gözlü ve günümüzde çağdaş yol çalışması altında kalmıştır.

Arıdağ'ın bir diğer övgüye layık özelliği, bahsi geçen somut kültür varlıklarının âtıl ya da işlevsiz bir pozisyonda olmayıp yüzyıllardır bir amaçla yerleşime hizmet ediyor olmasıdır. Kilise köy sakinlerinin çabaları ile camiye çevrilmiş ve günümüzde oldukça bakımlı ve muhkem bir yapı olarak ulaşmıştır. Tarihi çeşme aktif olarak akar vaziyette ve köy halkının su ihtiyacına hizmet etmektedir. Her iki tarihi köprü, her ne kadar beton yolun altında kalsa da ulaşma imkân sağlamaktadır. Takribi bir tahminle 16.-17. yüzyıldan itibaren günümüze korunmuş ve plan özelliklerini yansıtan netlikte ulaşan somut kültür varlıkları işlev kaybına uğramaması sebebiyle barındırdığı tarihi yapıların korunmasını sağlamış, aynı zamanda tarihi dokusunu koruyan bir kırsal mimari örneklemine de olanak sağlamıştır.

İncelediğimiz somut kültür varlıkları kent merkezi mimari anlayışı ile kırsal mimari örneklerinin gerek plan tipleri gerekse inşa, malzeme teknik özellikleriyle paralellik gösterdiğini ve eş zamanlı seyreden bölgesel bir üslup birlikteliğinin sağlamasını gözler önüne sermektedir. Arıdağ (Kultik) ile ilgili bir diğer husus ise, atalar kültürünün gelişmiş olması ve nesiller arası sözlü aktarımının yapılmasıdır. Bu tarihi bilincin canlılığının muhafaza edilmesinde ve somut kültür varlıklarına gerekli hassasiyetin gösterilmesini sağlamıştır. Tarihi yapıların onarımlarını ve korunma sorunlarıyla tek başına ilgilenen misafirperver yüce gönüllü Arıdağ halkı bu anlamda takdire şayandır.

Kaynakça | References

- Acar, T. (2016). Uşak'ta Türk Dönemi Taş Köprüleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (25), 23–45.
- Acar, T. (2017). Ulubeydeki Osmanlı Dönemi Çeşmeleri. *Vakıflar Dergisi*, (47), 133–168.
- Acar, T. (2018). Uşak Merkez Köylerinde Yer Alan Çeşmelerin Tipolojisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27(1), 163–179.
- Acar, T. (2020). Banazdaki Çeşmelerinin Uşak Çeşme Mimarisi İçerisindeki Yeri ve Korunma Durumları. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 1–27.
- Altunay, E. (1994). 1540 (H.947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (Tez No.32206). [Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Arik, M.O. (1971). *Bitlis'te Yapılarında Selçuklu Rönesansı*. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü.
- Arınç, K. (2007). Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlat ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri. Bile, M. Gürhan, V. Gümüş, E. (Ed.), *I. Uluslararası Düinden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss. 743-792.). Beyan Yayınları.
- Arseven, C.E. (1965). Köprü. *Sanat Ansiklopedisi* (III. Cilt, s. 1127-1134) içinde, Milli Eğitim Bakanlığı Basımevi.
- Artsruni, T. (1985). *History of The House of The Artsrunik'*. (Robert W. Thomson, Çev.). Wayne State University Press.
- Aylar, M. (2019). Orta Çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis-Ahlat ve Çevresi. Prof. Dr. İnan Baş M. ve Prof. Dr. Demirtaş, M. (Ed.) *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis* (C.I, ss. 81-94) içinde. Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Aytüre, S. ve Şen, K. (2021). Anadolu'nun 11. Yüzyılında Bizans ve Bitlis. Şen, K. (Ed.), *Sanatın Yolculuğunda Bir Durak: Eserleriyle Bitlis Kalesi*. İdeal Kültür Yayınevi.
- Bar Hebraeus. (1976). *The Chronicle of Gregory Abu'l-Faraj* (Vol. I). (Sir Ernest A. Wallis Budge, Çev.). Apa-Philo Press.
- Bitlisi, Şeref Han. (2024). *Şerefname* (9. baskı) (Cilt 1), (Abdullah Yegin, Çev.), Nubihar Yayınları.
- Çerkez, M. (2019). İnebolu Çeşmeleri. *Erdem Dergisi*, 28(2), 145-183.
- Çulpan, C. (2002). *Türk Taş Köprüleri (Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)*. 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Doğan, H. (2008). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. Yem Yayın.
- Doğru, R., ve Coşkun, B. S. (2023). Geleneksel Yıkama Kültürüne Tanıklık Eden Bir Yapı: Mardin-Savur Aynül Meydan Çamaşırhanesi ve Koruma Sorunları. *Tüba-Ked Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*(27), 11-28.
- Ertaş, K. (2017). 19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(60), 217-233.
- Ertaş, K. (2017). 1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(16), 77-99.
- Grousset, R. (2006). *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*. (Sosi Dolanoğlu, Çev.). Aras Yayıncılık.
- İbnü'l Esir. (1991a). *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt II), (M. Beşir Eryarsoy, Çev.), Bahar Yayınları.
- İbnü'l Esir. (1991b). *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt VII), (Ahmet Ağırakça, Çev.), Bahar Yayınları.
- İbnü'l Esir. (1991c). *İslam Tarihi El-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi* (Cilt X), (Abdülkerim Özaydın, Çev.), Bahar Yayınları.
- İbnü'l Ezrak. (1990). *Mervanî Kürtleri Tarihi* (2. Baskı). (Mehmet Emin Bozarslan, Çev.) Koral Yayınları.
- Keleş, E. (2013). Bitlis Emirliği'nin Kuruluşu ve Ahlat. *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (ss.668). Ahlat.
- Köhler, W. (1989). *Evlia Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*. (H. Işık, Çev.). Alan Yayınları.
- Köroğlu, K. (2022). Urartu: Krallık ve Aşiretler. K. Köroğlu ve E. Konyar (Ed.), *Urartu Doğu'da Değişim* (2. baskı, ss. 1-35) içinde. Yapı Kredi Yayınları.
- Merçil, E. (2013). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (8. Baskı). Bilge Kültür Sanat.
- Naldan Ciminli, F. (2019). Kemaliye Çeşmeleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (66), 497–537.
- Nişanyan, S. (2024). *Türkiye'nin Ermeni Coğrafyası*. Liberus Yayınları.
- Oğuzoğlu, Y. (2019). Osmanlı Devleti'nin Kurduğu Düzen Sayesinde Bitlis ve Çevresinin Dış Dünyaya Açılması (XVI. Yüzyıl). Prof. Dr. İnan Baş M. ve Prof. Dr. Demirtaş, M. (Ed.). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis* (Cilt 2, ss. 183-194) içinde. Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Ödekan, A. (1997). Köprü. *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (C. 2, ss. 1055-1056) içinde. Yem Yayınları.
- Önge, Y. (2002). *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Öztürk, Ş. (2004). *Bitlis Su Mimarisi*. Uğurel Matbaası.
- Öztürk, Ş. ve Belli, V.E. (2013). Tarihi Bitlis Çeşmeleri. *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu* (ss. 117-200) içinde. Ahlat.
- Öztürker Demir, H.C. (2022). Bitlis'te Az Bilinen Bir Anıtsal Mimari Örneği: Yumurtatepe (Paşin) Kilisesi. *Turkish Online Journal Of Design Art And Communication*, 12(4), 1010-1025.
- Öztürker Demir, H.C. (2023a). Bitlis - Tarihi Kermate Yolu Üzerinde İnşa Edilmiş İki Stratejik Yapı: Kefender Kalesi Ve Hanı. (Altıntaş Hakan, Mete Mustafa, Bolat Bozaslan Neslihan Ed.), *Sosyal Ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Teori, Araştırma Ve Derlemeler Kitabı*

İçinde (ss. 255 -273). Serüven Yayınevi.

- Öztürker Demir, H.C. (2023b). Yeni Tespitler Işığında Bitlis'te Kiliseden Camiye Dönüştürülen İki Yapı Örneği: Kireçtaşı Köyü Camii Ve Arıdağ Köyü Camii. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(3), 786-801. <https://doi.org/10.21547/jss.1297243>
- Öztürker, Demir, H.C. ve Tokat, M.E. (2024). Orta Çağ'dan Cumhuriyet Dönemine Kadar Bitlis İli 2022 Yılı Yüzey Araştırması Sonuçları. Erol Evcin (Ed.), 39. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Cilt 2, ss.285-301) içinde. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Pektaş, K. (2001). *Bitlis Tarihî Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. T.C Kültür Bakanlığı.
- Ripper, T. (2012). *Diyarbakir Merwanileri*. (Bahar Şahin Fırat, Çev.). Avesta Yayıncılık.
- Sebeos. (1904). *Histoire d'Heraclius par l'evêque Sebeos*. (Frederic Macler, Ed.), Imprimerie Nationale.
- Sevim, A. (1994). Dilmaçoğulları. *TDV İslam Ansiklopedisi* (Cilt 9, ss. 301-302) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Sözen, M. ve Tanyeli, U. (1996). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Sözlü, H., & Allak, F. (2019). Nevşehirli Sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın Bânîliğindeki Ürgüp Çeşmeleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 127-145.
- Şen, K. (2018b). Bitlis Ulu Camii ve Bitlis Kalesine Ait İki Önemli Kitabe. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(10), 147-156.
- Şen, K. (2020). Hz. Ömer'in Yadigârı Muş Ulu Camii Ve Hacı Ali Evliya (Abdulahab Gazi) Hz. Türbesi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*(65), 487-516.
- Şen, K. (2018). *Arapgir İlçesinin Tarihçesi ve Kültür Varlıkları*, Akademisyen Yayınevi.
- Şen, K. (2020). "Baskil'deki Osmanlı Dönemine ait Bazı Yapı ve Mezar Taşlarının Değerlendirilmesi", Her Yönüyle Baskil Cilt I, Hasan Kürüm ve Korkmaz Şen (Ed.) Yıkılmazlar Basın Yayın.
- Şen, K. ve Sezgin, K. (2020). Tunceli-Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler. *İSTEM Dergisi*, 18/35, 117-143.
- Şen, K. (2019). Osmanlı Arşiv Belgelerinde Muş Köprüleri. *Journal of Turkology*, 29(2), 525-552.
- Tali, Ş. (2014). Kayseri/Tavlusun Köyü'nde Bulunan Köprü ve Çeşmeler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(34), 522-540.
- Thierry, J. M. ve Donabédian, P., & Thierry, N. (1986). *Armenian Art*. HN Abrams.
- Tokat ve Güngör (2017). Batman ili köprülerinin mimari açıdan değerlendirmesi ve ticaret yollarıyla ilişkisi. *Batman University Journal of Life Sciences Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi* Volume 7, Issue 2/1,71-82.
- Tokat, M.E. (2024). Bitlis Şehir Surları Üzerine Bir Değerlendirme. (C. Ülkü ve H. Elemana, Ed.), 26. *Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Kitabı* (ss. 1345-1369) içinde. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Tokat, M.E. (2025a). Bitlis'te Bir Selçuklu Külliyesi. *Kent Akademisi Dergisi*, 18(1), 161-179. <https://doi.org/10.35674/kent.1519185>.
- Tokat, M.E. (2025b). Güroymak'ta Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemlerinden Üç Türbe. *Sanat Tarihi Yıllığı* 34, 407-430. <https://doi.org/10.26650/sty.2025.1595431>
- Tuncel, M. (1992). Bitlis. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 6, ss. 225-228) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uçar, H. (2020). İzmir Kokluca Köyü'nde Üç Osmanlı Çeşmesi. *History Studies*, 12(1), 331-360.
- Uluçam, A. (2002). *Orta Çağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı (Cilt II)*. T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yaşa, R. (1992). *Bitlis'te Türk İskânı (XII. - XIII. Yüzyıl)*. Ahlat Kültür Vakfı Yayınları.
- Yerli, H. (2022). Talas Çeşmeleri. *International Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 8(55), 974-984.
- Yeşilbaş, E. (2010). Diyarbakır Çeşmelerinden Üç Örnek. *Mukaddime*, 1(1), 47-59.
- Yeşilbaş, E. (2011). Diyarbakır'da Su Yapıları. İ. Yıldız (Ed.), *Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi Kitabı* (ss.515-560) içinde, Diyarbakır Valiliği Kültür ve Sanat Yayınları.
- Yeşilbaş, E. (2012). Diyarbakır da Su Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Bellekten*, 276(276), 471-488.
- Yıldız, İ. (2016). Diyarbakır İli ve İlçelerinde Yeni Tespit Edilen Köprüler. *Turkish Studies*, 11(8), 415-442.